

При картографуванні пам'яток запорожського казачества спостерігається не-
каторая их преемственность с памятниками второй половины XIII—XV ст., что при
дальнейших исследованиях может дать интересные данные в плане генезиса запо-
рожского казачества.

Ряд ценных сведений по планиграфии Сечи, особенностям домостроительства и
хозяйственного развития дали исследования объектов жилого, хозяйственного и про-
изводственного назначения на Каменской Сечи. Уже первые данные позволяют оп-
ределить направления торговых связей населения и получить представление о тех
ремеслах, которые получили широкое развитие на Сечи.

A. A. Kozlovsky, V. E. Ilyinsky

COSSACK ANTIQUITIES IN THE LOWER DNIEPER AREA

An analysis of state of archeological relics of the Dnieper Cossacks in Lower Dnieper
Area has shown that most of them are, to considerable extent, lost and may be studied by
means of the methods of underwater archaeology. Remains of the Kamenskaya Sech
and some settlements on the Khortitsa island are still available and may be studied by
traditional archaeological methods.

Charting of relics of the Dnieper Cossacks has revealed certain succession between
them and relics of the 13-15th cent. The further study may provide a new insight into
genesis of the Dnieper Cossacks.

Some valuable data on the Sech planigraphy, peculiarities of house-building and
economic development were obtained from the study of dwelling, farm and production
buildings in the Kamenskaya Sech. Even the first obtained data permit determining
directions of trade relations of the population and those handicrafts which were widely
developed in the Sech.

Одержано 23.10.90

ПІВДЕННЕ КОЛО ОБІГУ ДІРХЕМІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ (VIII—X ст.)

В. М. ЗОЦЕНКО

У статті наводиться порівняльний аналіз монетного обігу у Східній Європі.

Функціонування монетарної системи давньої Русі великою мірою про-
явилось під час обігу арабських монет, головним чином дірхемів, які у
VIII—IX — на початку XI ст. правили за загальноєвропейську «валю-
ту». Розроблена Р. Фасмером періодизація початкового етапу монетар-
ного обігу в Східній Європі, прийнята, в основному, й сучасними до-
слідниками. Поточнюються лише граничні дати. Універсальність дірхе-
мів у європейському монетарному обігу дозволила зробити висновок
про існування у згаданий час єдиної давньоруської монетарно-грошо-
вої та, пов'язаної з нею, вагової систем¹.

Виходячи із специфіки феодального товарного господарства з його
багатоукладністю і нерівномірністю розвитку економічних відносин,

¹ *Фасмер Р. Р.* Об издании новой типографии находок куфических монет в Восточ-
ной Европе // Известия АН СССР.—1933.— № 6—7.— С. 473—484; *Янин В. Л.* Де-
нежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольское время.— М., 1956.—
С. 79, 123, 204; *Кропоткин В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тыс.
н. э.— М., 1967.— С. 118; *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби
феодалізму.— К., 1971.— С. 15—28.

у цій єдиній системі можна виділити окремі зони із стійкими характеристиками складу монетарного обігу, встановити регіони стійких економічних зносин, окремі підсистеми обігу, своєрідність торговельно-обмінних контактів між регіонами.

Починаючи з XVIII ст. у Києві та Київському Подніпров'ї виявлено понад 8 тис. арабських монет VIII—X ст. Із них близько півсотні — поодинокі знахідки. Решта складала сім скарбів. Однак з ряду причин для аналізу маємо лише 3254 арабських монети — з трьох київських скарбів (1851, 1863, 1913 рр.) та 30 окремих з Києва та його периферії.

На сьогодні у Київському Подніпров'ї зареєстровано 11 дірхемів та фельс з датою карбування до 833 р. (І період обігу арабської монети у Східній Європі). Географічно вони розподіляються так: Київ — шість, городище та поселення Монастирьок — три, по одній — у межах маєтку Добринського (колишній Київський повіт), на поселенні Бучаки та городищі Княжа Гора. Тобто, їх присутність відзначена практично на всій території Полянського союзу — Русі з півночі на південь. Найстаріша монета групи — омейядський дірхем халіфа Хішама (742—743 рр.), молодшу репрезентує фельс аббасидського халіфа-ал-Мамуна (813—814 рр.). Із 12 монет тільки одна карбована Омейядами, решта — Аббасидами: ал-Мансур — три (759—762 рр.); Харун ар-Рашид — шість (799—809 рр.); ал-Амін — одна (811—812 рр.). Більшість монет вийшла з монетарень центральної (серединної) та східної частини Халіфату: Мединат ас-Салам (Богдат) — дві; ал-Куфа — дві; Самарканд — п'ять; ал-Басра — одна; ал-Махаммедія — одна (одна монета мала зіпсовану легенду карбу). Крім того, маємо свідчення про знахідки східних монет VIII ст. під час розкопок язичницького могильника у Києві, в межах обійсть Зівалія та Баг्रेसва (нині вул. Фрунзе, 59—61) у 60-х рр. XIX ст.²

Навчаний матеріал показує, що постійне надходження арабської монети у Київське Подніпров'я фіксується після 50-х рр. VIII ст. Інтенсивним воно стає за часів Харун ар-Рашида, у перше десятиріччя IX ст. Це повністю узгоджується з висновком М. Ф. Котляра про початок (середина VIII ст.)³ припливу дірхемів на сучасну територію України. Київські знахідки східних монет I періоду їх обігу майже на два десятиріччя випереджають початковий термін появи дірхемів у північних землях Русі.

Географія карбу монет Києва різко відрізняється від знахідок східного монетарного срібла півночі Русі, де в обігу переважали емісії африканських монетарень⁴. Виділяє ці знахідки київської периферії і наявність, хоча й в обмеженій кількості, монетної міді — фельсів.

За нормою ваги середньодніпровські знахідки дірхемів другої половини VIII — початку IX ст. вкладаються у проміжок 2,83—2,85 г, що на 0,8—1 г перевищує вагу афро-арабської монети, яка знаходилася в північноруському обігу того часу⁵. Вага фельса з Монастирика 1,95 г наближалася до норми обігу Північної Русі.

Поодинокі знахідки арабської монети I періоду її обігу на Середньому Подніпров'ї єдині за хронологічними та генеалогічними показниками, за географією дворів карбування. Тож про випадковість потрапляння її до місць археологізації у даному випадку не йдеться. Виявлені тут закономірності обігу східної монети VIII — початку IX ст. дозволяють обґрунтувати критерії, за якими до даної групи залучено екземпляри з пізніших комплексів. Це два дірхеми 142 р. х. (759—760 рр.),

² Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии.— К., 1895.— С. 31; Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губернии.— К., 1899.— С. 38, 66; Марков А. К. Топография кладов восточных монет.— СПб., 1910.— С. 14, № 69, 76; Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1958.— Т. 1.— С. 210, 212; Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень.— К., 1968.— С. 78; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 41, прим. 22, № 3, 16; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.

³ Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 21—23.

⁴ Фасмер Р. Р. Указ. соч.— С. 478; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 91, 92.

⁵ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 94—96.

карбовані в ал-Куфі за халіфа ал-Мансура, які входили до складу поховань середини — другої половини X ст. київського некрополя II, а також фельс 198 р. х. (813—814 рр.) халіфа ал-Мамуна, карбований у Мединат ас-Саламі, із заповнення житла IX — першої половини X ст. на городищі Монастирьок.

Враховуючи факт перетворення всіх трьох монет у підвіски, не можна виключити їх вихід з обігу на момент археологізації. На середину — кінець X ст. дірхеми 60-х рр. VIII ст. повністю випадають з європейського обігу, а у IX ст. переважають монети Харуна ар-Рашида (789—809 рр.), ал-Аміна (809—813 рр.) і ал-Мамуна (813—833 рр.)⁶. У той час як дірхеми київського некрополя II належали до карбування ал-Мансура (754—775 рр.). Отже, надходження цих монет до Києва у період їх обігу вірогідніше, ніж у X ст. Відносно фельса 813—814 рр. то його надходження у Середнє Подніпров'я на початку IX ст. ще більш вірогідне. У другій половині IX—X ст. аналогічні номінали карбу Халіфату не відомі на території Східної Європи.

Дослідники, аналізуючи монетарний обіг, враховують, як правило, тільки скарби. Відсутність скарбів цього часу на території Середнього Подніпров'я разом з недооцінюванням нумізматичного матеріалу, виявленого тут, послужили утвердженню думки про виключення цієї найрозвинутішої частини Русі із східноєвропейського монетарного обігу не тільки у VIII — на початку IX ст., а й у наступний період сприйняття арабської монети.

Слід враховувати, що на початкових етапах функціонування монетарних систем скарби не завжди були результатом грошового обігу. До умов, що спричиняли накопичення та тезаврацію монети за панування простих форм виробництва, відносились і чисто сакральні мотиви. Отже, концентрація скарбів початкових етапів монетарного обігу на певній території відбиває як ступінь розвитку обміну, так і відсутність товарно-грошового обігу, його глухі кути. Наявність же у складі феодалізуючих суспільств регіонів з нерівномірним розвитком соціально-економічних відносин передбачає складання монетарних систем у найбільш розвинутих без значної тезаврації засобів обігу за рахунок прискорення самого процесу обігу. До того ж, в економічно розвинутих регіонах значна частина монетарного металу відходила на потреби золотарництва. Цей фактор також заважав функції монети як засобу накопичення скарбів.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. П. Г. Любомиров за хронологічно нерозчленованим нумізматичним матеріалом відтворив південний шлях надходження арабської монети у Східну Європу — хозарським Ітилем та межиріччям Дону й Дніпра⁷. Згодом проти цієї версії виступив В. Л. Янін, який вважав Волгу й Булгар «єдиними воротами», що пропускала арабське монетарне срібло у Східну Європу за весь час його тутешнього обігу⁸. Останнім часом висновок В. Л. Яніна зазнав ґрунтовної критики⁹. Розгляд топографії, складу скарбів і поодиноких знахідок східної монети VIII — початку IX ст. сучасної території України цілком узгоджується з думкою П. Г. Любомирова та критиків В. Л. Яніна.

Три з українських скарбів із збереженим описом складу та 12 поодиноких монет із семи місцепоходжень вказують на проникнення арабських дірхемів VIII—IX ст. у район Києва з межиріччя Дону й

⁶ Там же.— С. 110—116; Фокин А. В. Методические проблемы систематизации кладов с куфическими монетами IX—X ст. // ВИД.— 1983.— Вып. XIV.— С. 77—80; Фокин А. В. Выжегский клад куфических монет первой половины IX в. // Проблемы изучения древнерусской культуры.— М., 1988.— С. 105—108.

⁷ Любомиров П. Г. Торговые связи Древней Руси с Востоком // Ученые записки ГСУ им. Чернышевского.— 1923.— Т. 1.— Вып. 3.— С. 5—38.

⁸ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 104, 105.

⁹ Кропоткин В. В. Новые материалы...— С. 74—79; Кропоткин В. В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 111—117; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 23—24; Фокин А. В. Выжегский клад куфических монет.— С. 113—114.

Дніпра сучасною Харківською, Полтавською, південною частиною Сумської та Чернігівської обл. Перераховані території у VIII—IX ст. належали до Хозарського каганату або сплачували йому данину (Полянський та Сіверянський союзи східнослов'янських племен). За хронологією карбування та генеалогічно-географічними показниками ці знахідки майже ідентичні із середньоподніпровськими.

Скарб з Новотроїцького городища у Лебединському р-ні Сумської обл. містив десять дірхемів, молодший з яких карбований у 818—819 рр.; одна монета належала Омейядам, дев'ять—Аббасидам (тільки дві з монетарень заходу Халіфату — ал-Аббасія, Іфрікія). Зі скарбу, знайденого у Нових Млинах Борознянського р-ну Чернігівської обл., який нараховував 80 монет, збереглося лише сім дірхемів та одна сасанідська драхма; молодша монета — 787—788 рр. Із них тільки одна карбована у Африці — ал-Аббасія. Найпівнічніший скарб даної групи походив з Яриловичів Городнянського р-ну Чернігівської обл. Він склався з 285 монет, у тому числі 21 сасанідська драхма; афро-арабський карб — 23 дірхеми (8,70 від загалу, без урахування драхм). Молодша монета скарбу — 820—821 рр. Крім того, маємо відомості про скарб, вірогідно, цього періоду з Піщаної Куп'янського р-ну Харківської обл., який включав також сасанідські драхми¹⁰.

Розподіл поодиноких знахідок з півдня на північний схід виглядає так: Донецьке городище — дірхем табаристанського зверхника Омхара, 780—781 рр.; Райгородок Ізюмського р-ну Харківської обл. — уламок аббасидського дірхема 815—816 рр.; Зміїв тієї ж обл. — аббасидський дірхем 756—757 рр., Істахр, Зміївський р-н, — аббасидський дірхем 756—757 рр.; Куп'янськ, тієї ж обл. — сасанідська драхма Хосроя I 562 р. та дірхем бавандида Табаристану Міхр Мардана, 746—747 рр.; Верхній Салтів Волчанського р-ну тієї ж обл. — дірхем Міхр Мардана із збитою датою, два дірхеми 745—746 рр., карбовані у ал-Куфі та Діmeshку (Дамаску); Новотроїцьке городище — дірхем 833 р., Діmeshк¹¹.

Як бачимо, з 11 дірхемів середини VIII — початку IX ст., поодинокі знайдені на південному (хозарському) шляху надходження східної монети у Європу, вісім вийшло з центральних монетарень Халіфату, три — зі збитими легендами карбу.

Таким чином, південний шлях проникнення монет Халіфату в Київ мав вирішальне значення, а Хозарський каганат виступав одним з основних посередників.

Відсутність у Середньому Подніпров'ї надлишків даного часу є результатом звичайного товарно-грошового обігу з дискретним обміном, коли між граничними актами купівлі-продажу існували значні часові та просторові інтервали. В таких умовах, за межами кінцевого акту обміну, гроші становили «осад» і припиняли свої обігові функції.

На сьогодні у Східній Європі (без крайнього півдня) зареєстровано 43—45 скарбів, час тезаврації яких — перша третина IX ст. Причому, лише 15 із вказаних комплексів більш-менш повно описані. За результатами хронологічно-династичного аналізу близьким до нумізматичних пам'яток басейнів Дону та Дніпра і періоду обігу східної монети у Європі можна вважати Староладозький скарб 1892 р. — тільки дірхеми Аббасидів, карбовані переважно на монетарнях центру та сходу Халіфату (64,51% — за підрахунками В. Л. Яніна). Але наявність у комплексі виключно монет VIII ст., серед яких переважали дірхеми 70—80 рр. (25 із 31 екз.), разом з порівняно значним відсотком західноарабського карбування, різнить його від пам'яток розглядуваного регіону. Хронологічно близький до матеріалів межиріччя Дону та

¹⁰ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА СССР.— 1958.— № 74.— С. 26—28; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 40—42, прим. 19, 25.

¹¹ Кропоткин В. В. Новые материалы...— С. 78; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 41, прим. 22.

Дніпра і скарб, знайдений у межах колишньої Мінської губ. (21 дірхем 742—802 рр.). Його повний опис втрачено¹².

Найбільш споріднені з монетами Середнього Подніпров'я нумізматичні комплекси історичної Пруссії (7 скарбів), склад п'яти з них — майже ідентичний. Хронологія — 740—828 рр. Більшість молодших монет належить до 811—813 рр. З 567 дірхемів, що входили до складу скарбів, у 486 було визначено двір карбування. Переважна більшість їх вийшла з монетарень центральних провінцій Халіфату, в основному багдадської. Із західно-халіфатських центрів вийшло лише 14 монет¹³.

Ще два пруських скарби збереглися не повністю. Перший походив з колишнього маєтку Вартенбург на р. Пісса (Нестерівський р-н Калінінградської обл.) — з двох омейядських та одного аббасидського дірхемів VIII—IX ст. Другий, знайдений у 1945 р. на південній околиці Кенігсберга, налічував начебто 3150 монет, свідчення збереглися лише про дев'ять дірхемів: найстаріший — 704 р., молодший — 745—746 рр. Всі монети карбовані за Омейядів у Васиті ал-Джазирі (обидві монетарні у серединній частині Халіфату)¹⁴.

Аналогічні характеристики мають і 14 поодиноких знахідок арабської монети у Південно-Східній Прибалтиці та прилеглий території¹⁵. Відомі тут і мідні фельси. До поховання 87 Палангського могильника було вміщено дві мідні аббасидські монети карбу VIII — початку IX ст., синхронні всьому комплексу. На жаль, стан їх збереженості незадовільний, вдалося визначити лише період і тип¹⁶.

Поодинокі знахідки арабської монети I періоду обігу у басейні Німану, нижній течії Західного Бугу та Південно-Східній Прибалтиці, як і склад вищерозглянутих скарбів, хронологічно укладаються в проміжок між серединою VIII і другим десятиріччям IX ст. В основному це аббасидські дірхеми, хоча присутній і омейядський карб. Не можна не згадати й про наявність мідного арабського монетного карбу: Балтія — це другий у Східній Європі, разом з Середнім Подніпров'ям (не беручи до уваги халіфатські провінції Закавказзя), регіон куди, хоча і в обмеженій кількості, на початку IX ст. потрапляли фельси.

У літературі вже зверталася увага на деякі з цих особливостей функціонування дірхемів у прибалтійському регіоні. Відзначається, що у прибалтійській групі східних монет I періоду їх європейського обігу переважав карб центральних та східних монетарень Халіфату. Помічено також, що вихід арабської монети цього періоду в скарби на території Балтії відбувався переважно на самому початку — в першому десятиріччі IX ст., що пов'язано з змісійною політикою Халіфату¹⁷.

II період обігу арабського монетарного срібла Середнього Подніпров'я концентровано характеризує київський скарб 1913 р. з колишнього обійстя І. Сікорського (вул. Ярославів вал, 15). Згідно опису, складеного Археологічною комісією 28 листопада 1913 р., до нього входило 2991 дірхем; 10 січня 1914 р. 336 монет було передано до

¹² Марков А. К. Указ. соч.— С. 24, 140, № 24, 136; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 92, прим. 1, II.

¹³ Kiersnowski R. Uwagi oznacziskan monet wczesnosredniecowiecznych z ziem Pruskich // Wiadomosci numizmatyczne.— 1960.— N 1—2.— S. 1—14.

¹⁴ Марков А. К. Указ. соч.— С. 110—113, № 3; Кропоткин В. В. Новые материалы по истории денежного обращения...— С. 76.

¹⁵ Зверуга Я. Г. Древний Волковыск.— Минск, 1975.— С. 81, 82; Марков А. К. Указ. соч.— С. 9, № 45; Duksa Z. Piniagai ir yr aryvarta // Кн. «Lietuviu materialine kultūra IX—XIII an.», t. II.— Vilnius, 1981.— P. 92, N 2, 4, 12; Volkaite-Kulikauskienė R. Lietunai IX—XIII a.— Vilnius, 1970.— P. 82; Bezzenberger A. Analyzan vorgeschichtlicher Brozen Ostpreussens.— Königsberg, 1904.— S. 95, 97; Kiersnowski R. Op. cit.— S. 4—5; Кулаков В. И. Исследования в окрестностях г. Зеленоградска // АО 1977 г.— М., 1978.— С. 18; Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.— Рига, 1965.— С. 34.— Рис. 1.

¹⁶ Duksa Z. Op. cit.— P. 92, N 5.

¹⁷ Фомин А. В. Начало распространения монет в районе Балтики // КСИА.— 1982.— Вып. 171.— С. 16—20; Мельникова Е. А., Никитин А. Б., Фомин А. В. Граффити на купических монетах Петергофского клада нач. IX в. // Древнерусское государства на территории СССР.— М., 1987.— С. 39—41; Фомин А. В. Выжшегшский клад...— С. 112.

Ермітажу й розібрано Р. Фасмером. На сьогодні тут зберігається лише сім дірхемів. Крім монет скарб вміщував шість золотих браслетів: три — ковани гладенькі із зав'язаними кінцівками; два — сплетені з двох дротів, що потовщувалися до середини, кінці зав'язані; останній — сплетений з трьох жгутів, кінці розкуті. Вага браслетів: 85,76; 90,07; 161,01; 200,502; 202,614 гр.¹⁸

Із 2991 дірхемів скарбу 343 обрізано. Хронологія карбування — з 91 по 294 р. х. (709—907 рр. н. е.). Генеалогія репрезентована в основному чотирма династіями: Омейяди в Ірані та Іраці; Аббасиди в Ірані та Багдаді; Тахіриди в Хорасані (Іран); Саманіди в Хорасані та Мавераннахрі (Іран, Афганістан, Туркменістан, Узбекистан). Були монети й західних провінцій Халіфату: Омейяди Іспанії, Аглабіди, Ідрисиди, губернатори Тодги, а також карю Саджитів Азербайджану, Сафаридів Сістану, Зайдидів Табарістану, Абу-Даудидів у Андарабі — всього 23 екз. (0,76%). Більшість монет скарбу вийшли з монетарень серединної частини Халіфату — 2110 екз., у тому числі 57 — карбування закавказьких провінцій. Карб дворів східної частини держави репрезентує 713 екз. (23,83%), західної — 53 екз. (1,77%).

Дірхеми Омейядів — 96 екз. (3,21% загалу), з них 17 різаних (17,7% від кількості в групі) — хронологічно охоплюють 91 (709—710) — 132 (749—750) рр. х. Найінтенсивнішим є карбування 122—125 рр. х. (739—743 рр. н. е.) — 44 екз., з них на 125 р. х. припадає 15; 22 монети карбовано за проміжок 130—131 рр. х. (747—749 рр. н. е.). Всі монети вийшли з серединних монетарень: Васит — 81 екз.; ас-Самія — 8 екз.; Мах — 1 екз. До омейядської групи слід додати два дірхеми іспанського карбу (0,066% до загалу та 2,08% — до монет групи). Один з них цілий, другий — обрізаний. Карбовані вони Абу ар-Рахманом І ад Дахілом у 150 р. х. (767) та 151 р. х. (768) в Андалусії.

Аббасидський карб становить основу скарбу — 2502 екз. (83,65%), з них 294 обрізано (11,75% до кількості групи). До цих монет слід додати два цілих дірхеми прибічників халіфа ас-Сафаха в Істахрі та Куфі, карбовані у 745—746 рр. Хронологічно карбування охоплює 132 р. х. (749—750) — 291 р. х. (903—904), максимум припадає на 795—809 рр. — 1077 екз. при загальній інтенсивності за 749—833 рр. — 2420 екз. Усього дві монети датою карбу виходили за межі IX ст. — цілий дірхем 900 р. та обрізок 903—904 рр.

Більшість монет карбовано у центральних провінціях Халіфату — 1995 екз. (79,73% до кількості монет групи). Монети східної частини Халіфату — 363 екз. (14,5%). Західні провінції репрезентує 41 монета (1,63%). До цих монет слід додати карбування зверхників західних провінцій: намісник ар-Рашида у Іфрікії (Туніс) Ібрахім І ібн ал-Аглаб — 1 екз., ал-Аббасія, 800 р.; Ідрисиди (Марокко) — 8 екз., (790—807 рр.); Тодга — 5 екз., Вазакур — 2 екз., Валіла — 1 екз.; губернатор Тодги Халєф — 1 екз., Тодга, 791—792 рр.

Карбування намісників Аббасидів у Ірані — Тахіридів налічує 44 екз. (1,47% до загалу та 1,75% до групи), з них 20 обрізано.

Наявні дві монети закавказьких династій: половина дірхема 881—882 рр., карбованого Хусейном бен Зайдідом у Джурджані, та дірхем 898 р. Саджина Афшина, карбований Бердаа.

Значна складова скарбу — монети Саманідів — 320 екз. (10,70% до загалу), з яких лише три дірхеми обрізані (0,93% до групи). Хронологічний діапазон групи — 266 р. х. (879—880) — 284 р. х. (906—907). Це карб двох емірів: Наср ібн-Ахмаду (864—892 рр.) — 2 екз. та Ісмаїл ібн-Ахмаду (892—907 рр.) — 318 екз. Максимум карбування — між 895—901 рр. — 246 екз. Дірхемів 901—907 рр. — 57 екз. (17,8% — до групи та 1,72% — до загалу), при цьому карб 906—907 рр. репре-

¹⁸ ИАК, ф. I, № 308/1913, 29 л.— Научн. архив ЛВИА АН СССР; Гос. Эрмитаж, отд. нумизматики, № 12896—12902; Пахомов Е. А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа.— Баку, 1938.— Вып. II.— С. 70, 71; Корзухина Г. Ф. Русские клады.— С. 22, 23, табл. V; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 107; Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 1.— С. 121, 122.

зентує поодинокій екз. Абсолютна більшість (316 екз.) вийшла із східних монетарень, при чотирьох нез'ясованих легендах дворів: аш-Шаш — 226 екз., Самарканд — 86 екз., по дві монети належать карбу Мерва та Нішапура.

До саманідських дірхемів близькі монети Саффаридів (7 екз.) та Абу-Даудидів (2 екз.). У цій групі один обрізок. Карбовані монети у 878—897 рр., належали двом державцям — Йакуб ібн Лайсу (879—901 рр.) — 6 екз. Монетарні у східній та центральній частинах Халіфату: Фарс — 4 екз., Мерв — 1 екз., Нішапур — 1 екз., Арраджан — 1 екз. Абу-Даудиський карб 904—905 рр. Андерабської монетарні (один з двох дірхемів цієї династії обрізаний).

Виходячи з дати молодших монет скарбу, В. Л. Янін відніс його до III періоду обігу дірхемів у Східній Європі (905—960 — за Р. Фасмером, 900—938 рр. — за В. Яніним)¹⁹.

Однак, опрацювання численного східноєвропейського матеріалу в окремих випадках призводило вченого до суто формального підходу щодо віднесення того чи іншого комплексу до відповідного періоду обігу лише за молодшими монетами. Будь-яка монетарна система, функціонуючи у просторі та часі, складалась не тільки з монет, наближених за карбом до дати тезаврації. Ця закономірність особливо яскраво давалася взнаки у монетарному обігу середньовіччя, що часто-густо ґрунтувався на іноземній монеті²⁰.

За хронологічними домінантами київський скарб — комплекс довгострокового накопичення, принаймні у два прийоми. Перша хвиля напливу монет відноситься, ймовірно, до 50-х рр. VIII — 40-х рр. IX ст. За цей період надійшло 2525 монет (84,41% всього складу комплексу), причому максимум напливу припадає на період 759—826 рр. (2267 екз. — 89,38% до монет групи). Їх династичний склад визначає карбування Аббасидів, Омейядів, Тахіридів, Ідрисидів, Аглабідів, губернаторів Тодги. Друга хвиля охоплювала 50-і рр. IX — перше десятиріччя X ст., при максимумі з 894 по 901 р., коли надійшло 251 саманідських та саффаридських монет (8,39% скарбу). Дірхеми з датою за межами 900 р. становили в цій групі 2,039% — 2 аббасидських, 2 абу-даудидських та 57 саманідських монет.

Ці хвилі напливу відбивають, насамперед, локальні особливості обігу країн — експортерів монетного срібла, їх емісійну політику. Однак не слід відкидати вплив місцевих умов, накопичення того чи іншого нумізматичного комплексу Східної Європи, які залежали від особливостей місцевого монетарного обігу. Саме середньоподніпровському колу східноєвропейського обігу й належить формування досить-таки своєрідного складу розглядуваного скарбу. Дві його складові відбивають зміст обігу в регіоні протягом середини VIII — початку X ст. Проте момент тезаврації, безумовно, відбувався у першому — другому десятиріччі X ст.

Зближує даний скарб з комплексами першої половини X ст. наявність дірхемів саманідського карбу з хронологічно близькою йому свитою монет Саффаридів, Саджидів та Абу-Даудидів. Але (за знахідками арабської монети у зоні дії південно-східноєвропейської системи обігу) присутність саманідського карбування відзначена тут уже в першій третині IX ст.: дірхем Ахмада I, 818—819 рр. з поховання Ляйстайського могильника, до якого входила й арбалетна фібула з «макоподібними» кінцями VIII—IX ст.

Відносно домішків до саманідської частини скарбу слід зауважити, що монети вищезгаданих династій взагалі характерні для скарбів другої половини X — початку XII ст. Тобто, присутність саманідських й близьких до них монет у київському скарбі 1918 р. скоріше відтінює його, ніж зближує з комплексами III періоду східноєвропейського обігу дірхемів.

¹⁹ Янін В. Л. Указ. соч. — С. 65, 67.

²⁰ Фолин А. В. Методические проблемы... — С. 77—81; Фолин А. В. Выжегский клад... — С. 105—113.

Абсолютна більшість у складі скарбу монет Аббасидів споріднює його з пам'ятками давньоруського обігу 833—900 рр. До цих монет тяжче помітний відсоток омейядських дірхемів, зовсім не характерний для скарбів III періоду, бо вони повністю зникають з обігу наприкінці IX ст. Наявність же африканського та арабо-іспанського карбування (1,77%) остаточно виводить київський скарб до кола обігу II періоду. У відомих науці давньоруських скарбах X ст. немає карбування західноаравських монетарень, а з 47 східноєвропейських комплексів 833—900 рр. ці монети містилися лише у восьми скарбах. Три з них локалізовані у зоні, з якою був пов'язаний обіг Києва: Дівича, 838 р., західноаравські дірхеми — 0,94%; Добрине, 842 р. — 0,56%; Поріччя, 854 р. — 2,22%. Два — на території Волго-Окського межиріч: Ягошури, 843—844 рр. — 0,7%; Вижегша, 841—842 рр. — 9,9%. Один — зі Смоленського Подніпров'я: Кисла, 837—838 рр. — 19,1%. Решта — з території Північно-Східної Прибалтики: Кохтла-Ярве, 838 р. — 0,840; Пейпус, 862 р. — 1,64%²¹.

З II періодом обігу зближує скарб 1913 р. і наявність обрізків дірхемів. Їх вихід зі східноєвропейського обігу поступово відбувався протягом 30—60-х рр. IX ст., щоб з'явитися вдруге наприкінці X ст., тоді як у скарбах початку X ст. кількість різної монети не перевищувала 5—6% (київський скарб — 11,46%)²². Отже, цей скарб можна віднести до II періоду обігу східної монети у Європі. Його склад відображує нові явища у формуванні монетарної системи Середнього Подніпров'я.

1. У другій третині IX — першому десятиріччі X ст. переважали дірхеми аббасидського й, частково, омейядського карбування, які надходили сюди з другої половини VIII ст.

2. Як і у попередній фазі обігу, ці монети здебільшого з монетарень центральної та східної частин Халіфату.

3. Поряд з цілою монетою протягом всього періоду в обігу утримувалась помітна кількість обрізків дірхемів.

4. Починаючи з 80-х рр. IX ст. до обігу надходить монета саманідського та саффаридського карбування. За цим показником обіг Києва випереджав більш північні землі Русі.

Метрологію скарбу визначають сім монет, що зберігаються у Державному Ермітажі: Ідрис I, 790—791 рр., Тодга — діаметр 24 мм, вага 2,60 г; 27 мм, 2,58 г; Ідрис II, 806—807 рр., Вазакур — 23 мм, 2,19 г; ал-Мутаммід, 891—892 рр., Андерабе — 22 мм, 4,19 г; Амр ібн Лайс, 895—96 рр., Нішапур — 26 мм, 3,1 г; Афшин, 898 р., Берддаа — 23 мм, 2,96 г; Ісмаїл ібн Ахмад, 904—905 рр., Андерабе — 29 мм, 3,36 г. Незважаючи на обмеженість вибірки, вона досить-таки показова, оскільки репрезентує майже всі складові скарбу: Ідрисиди, Аббасиди, Саффариди, Саджиди, Саманіди. Виключаючи легковагі дірхеми африканського карбу, які не мали великого значення в обігу Південної Русі навіть за попереднього періоду, відзначимо карбування повної ваги монетарень сходу Халіфату та Закавказзя. Вага цих дірхемів (2,96; 3,10; 3,36 г) збігається з нормою південноруської куни, за якою пізніше карбувалися срібляники Володимира Святославича (2,93—3,3 г)²³. Щодо ваги аббасидської монети (4,19 г), то її норма відповідає златнику — ногати. Звідси — особлива роль останніх десятиріч IX ст. у формуванні південноруської монетарно-вагової системи, на основі якої в X — першій половині XI ст. склався загальноруський грошовий обіг.

²¹ Янин В. Л. Указ. соч. — С. 108, 122. — Табл. II; Рябцевич В. Н. Два монетно-вещевых клада IX в. из Витебской обл. // Н и Э. — 1965. — Т. V. — С. 121—128, прил. 2, 4-6; Кропоткин В. В. О топографии... — С. 114, 115; Фомин А. В. Выжегшский клад... — С. 108, 109, 111. — Табл. 2.

²² Янин В. Л. Указ. соч. — С. 109, 111—114, 126; Фомин А. В. Обращение обломков куфических монет в Восточной Европе в X — нач. XI вв. // Н и Э. — 1984. — Т. XIV. — С. 133—138.

²³ Янин В. Л. Указ. соч. — С. 170; Сотникова М. П. Сребреники Киевского клада 1876 г. // Н и Э. — 1986. — Вып. 3. — С. 137.

Серед східноєвропейських скарбів арабської монети другої третини IX — першого десятиріччя X ст. виділяється серія, близька за рядом ознак до складу київського скарбу 1913 р. Це, перш за все, скарби з Чапле-Обремпалка Сокульського пов. Білостокського воевод. Польщі (історична Ятвягія) — 470 дірхемів, молодша монета 900 р., та «Безіменний» у фондах Державного Ермітажу з втраченою локалізацією місцезнаходження — 153 екз., молодша монета 909 р.²⁴

Перевага у змісті цих комплексів аббасидського карбу (81,70% — «Безіменний»; 78,29% — Чапле-Обремпалка) наближує їх, та київський до пам'яток II періоду. Аббасидська група Чапле-Обремпальського скарбу охоплює час з 750—871 рр., «Безіменного» — з 60-х рр. VIII ст. по 900 р., при наявності хозарських наслідувань Аббасидам. Саманідська група — 16,82% першого комплексу та 17% другого.

Головна відмінність цих скарбів від київського в тому, що вони не містили карбу західноєвропейських монетарень. Однак незначна кількість омейядської монети в Чапле-Обремпальському скарбі (4,09%, 713—749 рр.) виводить його до кола монетарного обігу, пов'язаного з контактами Києва.

Наступні близькі до київського скарби датувалися у рамках другої та третьої третини IX ст. Це група комплексів, з датою молодших монет 837—838 рр. з Дивиці (Середнє Подоння), Кислої (Дніпро-Двінський водорозділ) та Кохтла-Ярве (північно-східне узбережжя Естонії, давній мааконд Вірумаа)²⁵.

За рядом ознак близькими до київського були й три скарби 40-х рр. IX ст. Перший — з Дніпро-Двінського водорозділу — Добрине, Ліузенського р-ну Вітебської обл., 527 монет (738—842 рр.), містив також срібний браслет вагою 200,8 г. Риси подібності з київським у наявності обрізків (18,59%), омейядських та африканських діадемів (4,55 та 0,39%). Аббасидська група становила 94, 45%. Більшість монет — серединних дворів (84,63%), східні налічують 14,8%. Вагові норми скарбу розкладаються на чотири групи: 0,76—2 г (31,93%) — в основному різані дірхеми; 2,02—2,80 г (21,82%) — монети західноарабської норми; 2,81—3,0 г (59,20%) — норма ваги монет серединних та східних монетарень VIII—IX ст.; 3,01—3,33 г (13,03%) — норма дірхемів другої третини — кінця IX ст. До останньої групи слід додати два аббасидські дірхеми, карбовані за нормою динарів — 4,06 та 4,18 г.²⁶ Таким чином, звична для I та II періодів обігу Середнього Подніпров'я норма у 2,80—4,20 г становить 62,62% монет добринського скарбу.

Два інших скарби походили з басейну Волги. Перший з Волго-Окського водорозділу: Вижегша Юр'їв Польського р-ну Володимирської обл. — 699 екз., молодша монета, 842 р. За складом нагадує добринський. Характерна риса скарбу — наявність обрізків та уламків дірхемів. Більшість монет вийшла із серединних, включаючи закавказькі, та східних монетарень. Майже ідентичні характеристики мав другий волзький скарб — з Ягушар, 844 р. — 1252 екз. (Волго-Камське межиріччя)²⁷.

Решта скарбів, які відбивають обіг, що формував київський скарб 1913 р., походять з Прибалтики. Пірчюпай, Варенського р-ну Литви (783—854 рр.), шість аббасидських дірхемів, два срібних кільця вагою 6,17 та 6,35 г і срібна кована смужка вагою 50 г. Три монети вийшли з серединних монетарень, одна — з африканської (Іфрикія). Вага середньосхідноарабських монет 2,88—3,52 г, західної — 2,72 г.

Сарайі, Талсинського р-ну Латвії (Курземе), 699—864 рр., 57 монет; Аббасиди — 41 екз.; Омейяди — 4 екз.; не визначені — 12 дірхемів. Монетарні серединних та східних провінцій Халіфату, різана монета — 30 екз.

²⁴ Пахомов Е. А. Указ. соч.— С. 78; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 118, 122, 128.— Рис. 29.

²⁵ Пахомов Е. А. Указ. соч.— С. 76; Янин В. Л. Указ. соч.— Табл. II; Кропоткин В. В. Новые материалы...— С. 79; Фомин А. В. Выжегский клад...— Табл. 2.

²⁶ Рябцевич В. Н. Указ. соч.— С. 121—124; прил. 3—4.

²⁷ Фомин А. В. Выжегский клад...— С. 103—112.— Табл. 1—5.— Прил. 1.

Пейпус, Південно-східна Естонія (давній мааконд Уганді), молодша монета 862 р., 61 екз. Аббасидські дірхеми — 86,88%, омейядські — 3,38%, ідрісидські — 1,64%, тахїрідські — 4,92%, хозарські наслідування — 3,28%. До розглядуваної групи прибалтійських скарбів можна віднести ще один комплекс з Курземе — Ільгі, Ліепайського р-ну Латвії, 833—853 рр. — три аббасидські дірхеми із серединних дворів Халіфату²⁸.

Наведені 15 скарбів з перевагою аббасидського карбу близькі за наявністю в них монет Омейядів та західноарабських династій; за присутністю африканського карбування при більшості дірхемів серединної (включаючи Закавказзя) та східної частини Халіфату; за існуванням обрізків монетного срібла протягом усього періоду їх накопичення. Ці ознаки значно розширюють хронологічний та географічний діапазони функціонування локальних особливостей монетарного обігу, помічені В. Н. Рябцевичем для території водорозділу басейнів Дніпра, Західної Двіни й Німану²⁹.

Щодо шляхів надходження арабської монети цього періоду в окреслену зону, то вони не змінилися. Головним постачальником сюди монетарного срібла Халіфату залишалася територія Хозарського каганату. Далі ці монети йшли Дніпром на водорозділ Дніпра — Західної Двіни — Німана (скарби Смоленської, Вітебської та Мінської обл.) і на захід — у Понімання й Балтію. Естонські комплекси, що входили до цієї системи регіонального обігу, можливо, виникли, як результат пересування монетарного срібла з боку скалово-куршарського узбережжя (Кохтла-Ярве) або транзитом через Полоцьку землю (Пейпус). Щодо волзьких скарбів, то їх формування відбувалося за рахунок донського та волзького струменів обігу³⁰.

Переважання у цих скарбах монет повної ваги серединних та східних монетарень Халіфату (відповідали вазі куни-срібляника — 2,8—3,3 г) свідчить про становлення даної одиниці на окресленій території вже у II періоді обігу східного монетарного срібла. Наявність же в окремих комплексах дірхемів вагою за 4 г, що дорівнювала негаті-златнику, вказує про застосування і даної вагової норми.

Причину появи на цей час у Києві скарбів слід вбачати у збільшенні маси засобів обігу і формуванні у цьому регіоні купецького капіталу, накопичення якого відбувалося за рахунок самого грошового обігу. Але накопичення грошей як загального купівельного засобу веде до зменшення їх у якості засобу обігу, а також призводить до накопичення нерезалізованих скарбів. Прикладом дії цих процесів і є скарб 1913 р.

III період східноєвропейського обігу арабської монети в Середньому Подніпров'ї репрезентують два скарби з Києва та 50 дірхемів з поховань київських некрополів, з них лише на 16 збереглися вихідні дані. Враховуючи кінцеві дати накопичення трьох пізніх скарбів попереднього періоду, що входили до зони обігу південноруської («Київської») системи (Чапле-Обремпака, 900 р.; Київ, 907 р. та «Безіменний», 909 р.), нижню межу III періоду для даної зони можна визначити початком другого десятиріччя X ст.

Перший з названих скарбів, знайдений 1851 р., містив 2—3 тис. монет, у тому числі й обрізки, а також два плетені золоті браслети з потоншеними кінцями. На сьогодні збереглися дані лише про 71 дірхеми³¹. Хронологія скарбу визначалася в діапазоні 747—906, 930 рр.

²⁸ *Duksa Z.* Pinigai ir ju aryvarta... — P. 92—93, XVI—XVIII: 2 pav.; *Мугуревич Э. С.* Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.— Рига, 1965.— С. 22—24, 26; *Urtans V.* Senākie depozīti Latvijā.— Rīga, 1977.— P. 165, 166, N 42—43, 74 att; *Янин В. Л.* Вказ. праця.— Табл. II.

²⁹ *Рябцевич В. Н.* Указ. соч.— С. 123.

³⁰ *Фомин А. В.* Выжегский клад.— С. 111—114.

³¹ *Куфические монеты, найденные в Киеве и поступившие в Императорский Эрмитаж (со статьи Бросс) // ЖМНП.— 1852.— 4. LXXIII.— Отд. VII.— С. 16, 17; Беляшевский Н. Ф.* Указ. соч.— С. 12; *Каргер М. К.* Указ. соч.— С. 118—120.

Найраніша монета — дірхем останнього омейядського халіфа Марвана II ал-Хімара, карбований у 746—747 рр. Інші монети Омейядів залишилися не розписаними. Далі йшло 17 аббасидських монет 771—891 рр. Дірхемів східних дворів збереглося — 2 (Самарканд та Нішапур), стільки ж — західних (Аббасія). Одна монета мала збиту легенду монетарні.

Наступна група монет — шість дірхемів останнього тахіридського намісника Хорасана — Мухаммад ібн Тазіра II: 862—863 р., Шаш; 863—864 р., Шаш; 865—866 р., Мерв — 2 екз., Самарканд — 1 екз.

Розписані монети Саманідів — 38 екз. карбовані між 878 та 906 рр. Один дірхем належав Наср I ібн Ахмаду, решта Ісмаїл I ібн Ахмаду (893—894—905—906 рр.). Усі монети групи вийшли зі східних монетарень.

Кінцеву дату скарбу визначали три наслідування самаркандських дірхем, що вийшли з монетарень Волзької Булгарії. Емісія болгарських наслідувань саманідським монетам здійснювалася протягом 922—976 рр.³² Невідомо, з яким болгарським ханом пов'язані наслідування скарбу 1851 р., однак за хронологією саманідської групи можна припускати, що вони потрапили до комплексу незабаром після першої болгарської емісії. Отже, дата припинення накопичення скарбу визначається, ймовірно, 20—30-и рр. X ст.

Співвідношення генеалогічного складу комплексу за 65 екз. монет виглядає таким чином: Омейяди — 1,54%; Аббасиди — 26,15%; Тахіриди — 9,23%; Саманіди — 58,46%; болгарські наслідування — 4,62%. Монетарні 53 дірхемів зі збереженими легендами розподіляються так: східні — 75,47%; серединні — 20,75%; західні — 3,77%.

Другий скарб, знайдений 1863 р. — 192 дірхеми, в основному саманідського скарбу 895—936 рр. Речова частина складалася з двох срібних платівчастих обручок, що мали зв'язані кінці, підвіски в стилі «Терслев», невеликого уламка срібного дроту. Саманідська частина репрезентована 179 монетами: Ісмаїл I ібн Ахмад (892—907 рр.) — 28 екз.; Ахмад II ібн Ісмаїл (907—914 рр.) — 24 екз., ал-Амір ас — Саїд Наср II (914—943 рр.) — 127 екз. До монет Ахмада II слід додати одиничний дірхем саффаридського карбу — Тахір ібн Мухаммад ібн Амр, 905—906 рр. 12 дірхемів — болгарські наслідування карбування Насра II. Всі монети скарбу вийшли зі східних монетарень³³.

Накопичення скарбу, таким чином, у межах карбу однієї династії. Домішки (саффаридська та болгарські монети — 6,77%) не порушують тенденцій накопичення комплексу, оскільки карбовані вони за нормою саманідського двору. Одноманітна й географія карбу — репрезентовані всі основні монетарні Хорасана та, частково, Мавераннахра. Накопичення монет відбувалося відносно рівномірно, хоча найбільша інтенсивність припливу припадає на час Насра II — з 922 по 936 рр. Монети, які входили до інвентаря поховань київських некрополів, повністю відповідали змісту останнього скарбу³⁴.

Отже, заключний період обігу східних монет на території Південної Русі можна визначити у межах 20—60-х рр. X ст., при масовому скороченні монетного потоку близько середини століття. Останнє спостереження узгоджується з більш раннім висновком В. Л. Яніна³⁵.

³² *Kierskowski R. Pieni dz kruszowy w Polsce wczesnasredniowiecznej.*— Warszawa, 1960.— С. 132; *Спаский И. Г. Русская монетная система.*— Л., 1970.— С. 40; *Кропоткин В. В. Торговые связи Волжской Булгарии по нумизматическим данным // Тезисы докладов Советской делегации на IV конгрессе МУСА.*— М., 1980.— С. 12, 13.

³³ *Беляшевский Н. Ф. Указ. соч.*— С. 21, 22; *Данилевич В. Е. Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету университета св. Владимира.*— К., 1982.— С. 3, 4; *Каргер М. К. Указ. соч.*— С. 120, 121.

³⁴ *Каргер М. К. Указ. соч.*— С. 143, 147, 171, 176, 179, 180.— Табл. XIV, 1; *Добровольский И. Г., Дубов И. Г., Кузьменко Ю. К. Классификация и интерпретация граффити на восточных монетах // Труды ГЭ: Нумизматика.*— 1981.— Вып. 5.— Т. XXI.— С. 56.

³⁵ *Янин В. Л. Указ. соч.*— С. 130—132, 154—155.

Перевага саманідської монети у нумізматичних комплексах 20-х рр. — середини X ст. з території Східної Європи, свідчить про усунування відмінностей у монетарному обігу різних її регіонів. З процесом створення загальної системи давньоруського монетарного обігу слід пов'язувати й зміну шляхів проникнення дірхемів на Середнє Подніпров'я. Судячи з того, що в обох київських скарбах цього періоду і похованнях знаходились булгарські наслідування саманідським дірхемам, транзит сюди арабського монетного срібла з Волги був започаткований на 30—40 років раніше русько-хозарської війни й падіння Саркела — Білої Вежі у 965 р. та за півстоліття до русько-булгарського мирного договору 985 р.

Крім саманідського карбу та булгарських наслідувань у київських скарбах наявна незначна свита монет Тахіридів (1851 р.) та Саффаридів (1863 р.) — цілком закономірне явище східно-європейського обігу цього періоду. Хоча, як проілюстровано вище, монети цих династій на території дії обігу Києва з'являються ще за попереднього періоду. Формуванням у другій третині X ст. єдиної грошової системи Давньої Русі пояснюється й хронологічна та династична компактність європейських скарбів того часу.

Разом з появою загальних східноєвропейських рис у монетарному обігу зони економічних контактів Києва зберігаються й деякі особливості. Головна з них — більш довгострокове утримання в обігу омейядської та аббасидської монети повної ваги. Якщо на більшості території Давньої Русі дірхеми цих династій зникають наприкінці IX ст., то за складом скарбу 1851 р. в обігу Києва вони були присутні ще в 30-х рр. X ст. Друга характерна риса київського кола обігу — наявність обрізків дірхемів, які утримувалися тут з попереднього періоду. В північно-руському обігу, як зазначалося, різана монета Халіфату після нетривалого вжитку наприкінці 60-х рр. IX ст. з'являється знову тільки в 60—80-ті рр. X ст., тобто, коли Подніпров'я остаточно відмовляється від східного монетного срібла.

За вказаними ознаками до комплексів Києва найбільш близькими виявляються 19 скарбів та більш ніж 98 поодиноких знахідок дірхемів другої — третьої третини X ст. з тих-таки Подніпровсько-Поніманської Білорусії та Південно-Східної Прибалтики.

Два з білоруських скарбів, що містили аббасидський карб, локалізувалися навколо Мінська (басейн Німану):

Ленціковщина — 816—911 рр., 502 екз.: Саманіди — 893—911 рр., 80,86%; Аббасиди — 816—907 рр., 3,78%; Саффариди — 882—898 рр., 1,2%; Тахіриди — 860—870 рр., 0,1%.

Новий Двір, дата тезаврації — близько 1000 р., 301 західно-європейська монета, 1 візантійська, 97 арабських — 900—978 рр., серед них — обрізки (Саманіди — 900—978 рр., 67,01%; Аббасиди — 900, 1,03%; булгарські наслідування — 922—976 рр., 5,15%; Іхшидиди — 938—969 рр., 3,09%; Буїди — 965—978 рр., 9,28%; Джустаніди — 954—955 рр., 1,03%; Хамданіди — 960—901 рр., 2,06%; Зійїриди — 968—977 рр., 6,14%³⁶. Відносно домішків у останньому скарбі, то вони притаманні в основному комплексам Північної Русі. Склад скарбу з Нового Двору вказує, що в його накопиченні істотну роль відіграло коло обігу Північної Русі. Про два струмені східноєвропейського обігу, які брали участь у створенні цього комплексу, свідчить і змішаний характер складу, що також не властиво південноруському обігу.

Поблизу Мінська знайдено ще один скарб того часу — 500 монет, з яких збереглися лише дві: саманідський дірхем 904—905 рр., карбований у Балху, та наслідування самаркандського карбу вказанної династії.

Четвертий білоруський скарб знайдено на водорозділі Західної Двіни та Німану (басейновому) — колишньому Дісенському пов. Скарб — 135 монет 890—945 рр., з яких 11 обрізано: Саманіди —

³⁶ Марков А. К. Указ. соч. — С. 23, 24, № 134; С. 139, 140, № 13.

95,56%; Аббасиди, Саффариди, Буїди — по 1,48%. Крім того, існують свідчення про скарб з колишньої Гродненської губ. (басейн Німану), від якого зберігся лише один дірхем 923—924 р., карбований у Шаші. Всі, поодинокі знайдені на території Білорусії, дірхеми цього періоду належали карбу Саманідів³⁷.

Сукупність литовських знахідок арабської монети даного періоду повністю відповідає закономірностям обігу Середнього Подніпров'я. Два скарби мали дату за молодшою монетою 942—943 рр.: Ріше, Вільнюський р-н, 92 екз.—Аббасиди, Саффариди, Саманіди, Буїди, Яунюнай, Ширвінтський р-н, 20 екз.—Аббасиди, Саманіди.

Найбільш повно зберігся скарб з Веляйкяй Зарасайського р-ну, знайдений 1967 р. Дата молодшої монети визначається у межах 331 р. х. (942—943) — 341 р. х. (952—953) рр., оскільки належала Саманіду ал-Амір ал-Хамід Нуху I (943—954) й мала у легенді року лише кількість одиниць — XXI. Скарб містив виключно саманідські дірхеми (78 екз.), серед яких сасанідська драхма та монетарне коло без штем-пелів (драхма також мала збиті зображення та легенди). Вага драхми — 3,02 г, діаметр — 28,8 мм; кола — 4,44 г і 28,5 мм. Слід згадати також три болгарських наслідування дірхемам Насра II (918—942 рр.). Молодша група — три дірхеми Ісмаїла I ібн Ахмаду, карбовані в 897—898 рр., а визначальна домінанта репрезентована монетами ал-Аміра ас-Саїд Насра II карбу 918—942 рр. Монетарні — східні.

Найбільша кількість монет належить групі ваговою діапазону куні-срібляника — 2,9—3,3 г та ногати, що з'явилася наприкінці IX ст. Помітне місце посідають дірхеми вагою ногати-златника-номісми — 4,09—5,55 г, відомої з кінця IX — початку XI ст.

Крім скарбів шість саманідських дірхемів знайдено поблизу Вільнюса. Вони відомі й у похованнях скальвів на Нижньому Німані та прусів-самбів³⁸.

Наступні скарби з характерними рисами південноруського обігу цього періоду походять з племенних територій куршів та лівів. Куршські скарби:

Канькумі — 40 екз., 862—915 рр., різана монета — 12,5%; Аббасиди — 13%, Саманіди — 85%; не визначені монети — 2,5%.

Гробіня — понад 100 екз., частково обрізки. Визначено вісім монет: Аббасиди, 5 екз.—765—766—785 рр., 812—813 р., Саманіди, 2 екз.—901—902, 934—935 рр., Буїди — 946—947 рр., Кушкі — 106 екз., половина обрізки, 5 спіральних срібних браслетів. Визначено 52 монети: Аббасиди — 1 екз. 856—857 рр.; Саффариди — 1 екз., 895—896 рр.; Саманіди — 51 екз., молодша монета — 955—956 рр.

Лівські скарби: Навессале, 5 бронзових сестерціїв Римської імперії, 276—282 рр., 311 дірхемів 797—914 рр., різана монета — 79,42%. Визначено 246 монет: Аббасиди — 8 екз.; Саффариди — 5 екз.; Абу-Даудіди — 3 екз.; Саманіди — 230 екз.

Околиця Риги — 5 екз., Аббасиди — 4 екз., 754—850 рр., Укайліди (мосульська гілка) — 1 екз., 998 р.

Унгені — 6 дірхемів та 2 срібних пронизки, збереглося 2 монети: Омейяди, 710—711 рр., Аббасиди 792—793 рр., за прикрасами скарб датувався XI ст.³⁹

Досить характерною є присутність у Навессальському скарбі абу-даудидського карбу. Дірхеми цієї династії зустрінуті ще в чотирьох східноєвропейських скарбах: Київський, 1913; «Безіменний»; Татарський Талкиш, 988 (Покам'я) та Дениси, 1015 (Лівобережжя Середнього Подніпров'я)⁴⁰. Таким чином, у скарбах X — початку XI ст. монети цієї династії, крім волзько-булгарського, входили тільки до комплексів, пов'язаних з функціонуванням південноруської монетарної системи.

³⁷ Там же. — С. 4, 5, № 9; С. 8, № 46—47; С. 25, № 135, 137; С. 140, № 14.

³⁸ Duksa Z. Op. cit. — P. 91—93; N 3, 84, 121; Марков А. К. Указ. соч. — С. 16, № 91.

³⁹ Urtans V. Op. cit. — P. 168—171.

⁴⁰ Янин В. Л. Указ. соч. — Табл. II.

Поодинокі знахідки дірхемів заключного етапу їх обігу на території Латвії за своїми характеристиками цілком відповідають умовам обігу південносхідноєвропейської зони економічних контактів. Так, з 67 монет X ст., що входили до інвентаря археологічних об'єктів, тільки вісім карбовані після 60-х рр. Переважна більшість монет належала карбу Саманідів, хоча знайдено й 16 дірхемів Аббасидів нового карбування. Хронологічно перевага за карбом перших двох десятиріч X ст.; досить виразно репрезентовані й дірхеми Насра II (914—943 рр.)⁴¹.

Розглянуті матеріали показують, що протягом усього утримання в обігу східної монети на територіях Середнього Подніпров'я, Білоруського (Березинського) Подніпров'я, Понімання та Південно-Східної Прибалтики зберігаються стійкі ознаки функціонування монетарної системи, притаманні тільки окресленим регіонам Східної Європи. Основні з них: перевага повної ваги монети середньої та східної частини Халіфату за I період обігу, поява вагових норм куни-срібляника та ногати-златника у II періоді, прискорений товарно-грошовий обіг протягом всіх трьох періодів, виявом чого стала відносно мала кількість тезаврованої монети (з 258 давньоруських та прибалтійських скарбів другої половини VIII—X ст. на вказаних територіях знаходиться лише 35).

Причину виведення арабської монети з обігу на означених територіях у другій третині X ст., що майже на 30—35 р. раніше від решти територій східної Європи, очевидно, слід шукати не в кризі грошового господарства арабських держав, а в переході до нових форм товарного та монетарного обміну киеворуського середовища.

Народження цих форм пов'язане з поширенням асортименту товарів, збільшенням обсягу купівель, а отже, й засобів обміну-торгу. Все це привело у другій половині X — на початку XI ст. до масового вжитку в Києві та зоні його економічних контактів вагового срібла та чітко нормованої монети, якою дірхем X ст. уже не був.

Вивчення обігу східної монети в окреслених регіонах вносить і доносить істотні корективи до загальноєвропейської схеми розвитку східноєвропейської монетарної системи. На думку В. Л. Яніна, на території Русі з кінця VIII до середини X ст. існувала єдина грошово-вагова система, початок якої було покладено проникненням сюди саме арабської монети. Криза монетарного срібла середини — другої половини X ст. відіграла вирішальну роль у розпаді цієї загальноєвропейської системи на дві локальні — «південну» та «північну»⁴².

Однак локальні особливості у монетарному обігу Русі, як випливає з розглянутого, існували вже у другій половині VIII ст., причому своєрідність «південної» та «північної» систем обігу поширювалась на значно більшу територію, ніж власне Давня Русь, — у сферу функціонування цих двох кіл східноєвропейського обігу входили й сусідні області Східної Прибалтики. Зближення ж умов обігу в цих зонах східноєвропейських контактів якраз і припало на той час, який, згідно концепції В. Л. Яніна, став визначним у їх формуванні. Зміцнення великокнязівської влади в середині — другій половині X ст., падіння Хозарії, політичне підпорядкування Києву Волзької Булгарії створили для Русі та її економічних партнерів — на заключних фазах припливу сюди дірхемів — єдині умови для отримання цієї монети через Булгар всією Руссю та заходом Східної Європи. Разом з тим зростали й темпи загальноєвропейського монетарного обігу.

В. Н. Зоценко

ЮЖНЫЙ КРУГ ОБРАЩЕНИЯ ДИРХЕМОВ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (VIII—X вв.)

В статье проведен сравнительный анализ монетного обращения Среднего Поднепровья Понеманской Белоруссии, южной части Днепро-Западнодвинско-Неманского водораздела и Юго-Восточной Прибалтики VIII—X вв. Рассмотренный материал показывает, что на всем протяжении обращения восточной монеты на указанной территории сохраняются устойчивые признаки функционирования монетной системы, присущие лишь

очерченной зоне. Основные из них: преобладание полновесной монеты срединной и восточной частей Халифата в обращении первого периода, появление весовых норм ногаты — сребреника и печати — златника во втором, ускоренный товарно-денежный оборот, что проявилось в сравнительной малочисленности тезаврирования всех трех периодов, имели прогрессивный характер. Прогрессивность монетной системы Среднего Поднепровья и связанных с ней субсистем обращения бассейна Немана, Днепро-Двино-Неманского водораздела и Юго-Восточной Прибалтики, нашли выражение и в отказе от дирхема, как средства обращения, во второй половине X в., что на 30 лет отделяло остальную территорию Восточной Европы.

Анализ хронологии чеканки, этнических и качественных показателей монет проявил различия в обращаемой их массе на юге и севере Руси. Это позволило выделить две зоны устойчивых контактов, существовавших в Восточной Европе в конце I — начале II тыс. н. э. Первая из них охватывала среднее Поднепровье, Юго-Западную и Западную Русь, Юго-Восточную Прибалтику. Вторая вмещала в себя Северо-Восточную, Северо-Западную Русь, северную часть Восточной Прибалтики и была связана с обращением монет и торговым обменом Волжской Булгарии.

Одержано 12.01.91.